

DIN ISTORIA TRADUCERILOR ÎN CULTURA ROMÂNEASCĂ DIN TRANSILVANIA (SEC. XVI – ÎNCEPUTUL SEC. XIX)

Eva MÂRZA*

Elements of Translation History in Romanian Culture from Transylvania (Sixteenth Century – Early Nineteenth Century)

Abstract. *This study focuses on books printed in Romanian in the Transylvanian area, translated from other languages (Slav, Hungarian, German). Broadly, we offer an overview of the possible influences upon the evolution of translations into Romanian. We have in view the reality acknowledged by specialized historiography regarding the influences of Slavism on Romanian language, culture and ecclesiastical life. By presenting practical examples, we follow the cultural and denominational context which influenced appearances in Romanian language. Through examples from each proposed period (sixteenth century, seventeenth century, Enlightenment), we demonstrate directions followed by patrons, editors and typographers of books. We wish to underline the knowledge and multilingualism of translators as well as cultural interests, sometimes commercial, on behalf of editors and Transylvanian typographers.*

Keywords: *Romanian book, Transylvania, Romanian language, religious Reformation, Enlightenment, Habsburg Empire.*

Cuvinte-cheie: *carte românească, Transilvania, limba română, Reforma religioasă, Iluminism, Imperiul Habsburgic.*

Argument

Istoricii literaturii române vechi acceptă faptul că întreaga cultură medievală românească a fost de factură slavonă, slavonismul la români nefiind unul etnic, ci unul cultural. Despre limba română scrisă putem vorbi spre sfârșitul secolului al XV-lea; probabil prima lucrare în limba română a fost *Psaltirea Hurmuzachi*, datată de cercetători la sfârșitul secolului al XV-lea – începutul celui următor¹. Cărțile tipărite în limba română, îndeobște traduceri, vor apărea tot mai mult, începând cu secolul al XVI-lea, până la editarea literaturii originale². Limba slavonă va fi în uz și în secolele următoare, iar scrierea chirilică se va folosi cel puțin până la jumătatea secolului al XIX-lea, mai ales în context bisericesc.

Preocupările noastre, mai cu seamă din domeniul bibliologiei, ne permit să propunem niște considerații asupra traducerilor în limba română,

---

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: evamarza@yahoo.com.

¹ Gheție, Teodorescu 2005. Discuțiile despre datarea textelor rotacizante din istoriografia românească nu s-au încheiat. *Psaltirea Hurmuzachi*, mai nou, a stat la baza studiului Camară, Ungureanu 2019, p. 79-87.

² Discuții privind originea scrisului în limba română, spre exemplu, la Panaitescu 1965, p. 11-29, dar și la alții.

mai ales dacă avem în vedere publicarea rezultatelor cercetărilor din ultimele decenii. Am ales să rămânem pe tărâmul transilvănean, la cartea tipărită, dorind mai mult punerea acestei probleme, care nu este ocolită de filologi; totuși, părerea noastră este că ar putea fi aduse încă multe contribuții sintetice, pe lângă cele analitice existente³. Nu ne gândim la abordarea traducerilor din beletristica universală, care se aflau în interesul autorilor/scriitorilor români din secolul al XIX-lea. În economia acestei contribuții vom aduce în centrul atenției unele traduceri în limba română ale cărților religioase, dar și ale altora, care au intrat în circulație din necesitatea înțelegerii predicilor din biserică sau a lecțiilor în școală, așa cum în centrul Europei au realizat traducerile din Sfânta Scriptură Martin Luther și alții. În prezentarea temei propuse vom ajunge până la finele Iluminismului, când Curtea Habsburgică s-a văzut nevoită să asigure traducerea documentelor și altor publicații oficiale în limbile naționale ale tuturor etniilor conlocuitoare, deci și în limba română⁴.

Traducerile pot fi expresia transmiterii informațiilor dinspre o cultură spre alta, fiind și modalități de completare a acestora din surse străine sau coroborări de mai multe surse, trend identificat și în cultura slavo-română. Prin traducere, traducătorul oferă textului propria personalitate, erudiție, iar limba în care transpune se va îmbogăți cu termeni noi/neologisme. Traducătorii au rămas, mai ales la început, de cele mai multe ori, anonimi, dar au fost la fel de importanți ca autorii, textele traduse trecând prin filtrul personalității lor. Unele variante de text din aceleași surse au suferit transformări datorate evoluției limbii și condițiilor istorice în care au apărut.

Secolul al XVI-lea

Cele mai vechi texte care au circulat în spațiul românesc au fost cele bisericești, liturgice (dar și unele texte cu valoare istorică și juridică), copiate din surse sud-dunărene, de factură medio-bulgară și sârbo-croată. Literatura

---

³ Unele probleme privitoare la traduceri din slavonă, greacă, engleză, maghiară au fost abordate în contextul publicării edițiilor critice ale unor lucrări de referință, editate pe parcursul câtorva decenii. Se discută și originalitatea textelor și despre posibilele surse pentru *Noul Testament, Bălgrad, 1648; Bucoanna, Bălgrad, 1699; Psaltirea, Bălgrad, 1651; Rânduiala diaconstelor, Bălgrad, 1687; Molitvenic, Bălgrad, 1689, Pânea pruncilor, Bălgrad, 1702; Catehismul lui Iosif De Camillis, Trnava, 1726; Samuil Micu, Logica adecă partea cea cuvântătoare a filosofiei, Buda, 1799* și altele (din motive de economie a spațiului am indicat doar titlurile prescurtate).

⁴ Inspirația pentru abordarea temei puse acum în discuție ne-a oferit-o conferința internațională: *Cel de al V-lea Colocviu internațional de românică cehă și slovacă „traducere între limbă, cultură și istorie”* [5. Mezinárodní kolokvium české a slovenské rumunistiky „překlad mezi jazykem, kulturou a dějinami“]. Organizator: Facultatea de Filosofie a Universității Karol, Praga, aprilie 2016. Una dintre secții a avut ca subiect *Istoria traducerilor din Europa Centrală și de Sud-Est*.

slavo-română a început să apară prin redactarea în spațiul românesc a unor texte în limba slavă datorate scribilor locali, români, care au fost nevoiți să învețe limba oficială, cea slavonă, cerută în cancelariile de la curțile domnești și boierești sau în cele bisericesti. Dacă avem în vedere apariția unor texte laice, ele apar prin contribuția aceluiași dieci, grămăticii, scribi români, care introduceau secvențe românești în lucrările realizate de ei. Poate fi vorba de toponime, hidronime sau nume de persoane. Astfel de exemple au fost identificate în documente încă din vremea lui Ștefan cel Mare⁵ sau în textul cunoscutei scrisori a lui Neacșu de la Câmpulung (1521). Merită subliniat faptul că unul dintre motivele persistenței slavonismului la români a fost Biserica, cea care, conform tradițiilor, a fost cel mai puternic susținător al limbii slave în rit și cultură, în general⁶.

Din secolul al XVI-lea în Transilvania au început să apară primele tipărituri traduse în limba română. În urma pătrunderii Reformei lui Martin Luther în Biserica Catolică, noua ideologie care bântuia în Europa Centrală a pătruns și în Transilvania, mai ales prin centrele urbane săsești, Sibiu și Brașov. Contribuția la o ușoară preluare a reformei de către sașii din Transilvania trebuie căutată în relațiile comerciale pe care orașele săsești, și nu numai ele, le-au avut cu Occidentul sau o putem găsi și în cazul importului de cărți și de ideologie, prin studenții reveniți de la universitățile europene⁷. Reforma religioasă din Biserica apuseană și-a găsit repede adepții în comunitățile săsești în secolul al XVI-lea. Deși unii istorici nu sunt de acord cu faptul că introducerea limbii poporului în biserică și în școală s-ar fi întâmplat și sub influența Reformei, noi suntem de părere că, în cazul românilor din Transilvania, aceasta este o realitate care nu poate fi negată. O dovadă în plus sunt traducerile în română din limba slavonă apărute încă în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Cartea în limba română își va găsi de acum locul cuvenit în civilizația și în cultura românilor, îndepărtând treptat stigmatul unei limbi neînțelese, precum slavona⁸.

În istoria culturii românești se discută despre faptul că prima carte tipărită în limba română datează încă din anul 1544, când la Sibiu apărea *Catebismul românesc*, al lui Filip Moldoveanu, despre care nu avem informații prea bogate. Este vorba de o carte dispărută și istoriografia de specialitate nu cunoaște niciun exemplar. Se pare că eruditul Timotei Cipariu avea

---

⁵ Într-un act din anul 1485 se menționează „Haec inscriptio ex Valachico in latinum versa est [...]” (vezi Panaitescu 1965, p. 62-63).

⁶ Nu ne-am propus să ne ocupăm în acest studiu de primele texte românești manuscrise de factură rotacizantă. Ne vom ocupa de cărțile tipărite în Transilvania, care fac parte din categoria celor traduse în română din diferite limbi.

⁷ Exemple în acest sens, la Szögi 1994; Szögi, Szabó 1998.

⁸ Istoriografia cunoaște discuții pro și contra referitoare la această temă, spre exemplu prin Bianu 1904, p. 6 și Panaitescu 1965, p. 30-31.

informații despre un astfel de *Catehism* în biblioteca mănăstirii de la Blaj, care însă nu s-a păstrat⁹. Este de remarcat totuși că prima carte tipărită în românește, despre care avem informații, este un catehism, primul manual al religiei creștine¹⁰. Chiar dacă nu-i cunoaștem conținutul, trebuie presupus că a fost o traducere, a cărei sursă nu o știm. Nu trebuie omis faptul că Filip Moldoveanu, angajatul primăriei din Sibiu, cunoștea limbile română, slavonă și germană, deci sursa putea fi o ediție în ultima limba menționată¹¹. Este de remarcat că tipărirea, în anul 1544, a *Catehismului*, zis și *luteran*, coincidea cu hotărârea Universității Săsești de a introduce Reforma în orașe¹².

În Sankt Petersburg se păstrează unicul exemplar, aproape complet, din *Tetraevanghelul slavo-român*, tipărit între anii 1551 și 1553, la Sibiu, de același Filip Moldoveanu, fiind astfel cea mai veche carte păstrată, tipărită în limba română¹³. Bilingvismul acestei lucrări ar putea indica scopuri didactice, dacă am avea în vedere metodele folosite de la tipărișturile bilingve slavo-române ale lui Coresi, până la cele apărute în Imperiul Habsburgic, germano-române, în secolul al XVIII-lea. Sursa traducerii versiunii românești a *Tetraevanghelului* de la Sibiu indicată de specialiști este versiunea slavonă a acestei ediții, dar s-au constatat și concordanțe cu textul lui Martin Luther, existând astfel deosebiri¹⁴ față de partea slavonă a cărții¹⁵.

În unele prefete ale cărților tipărite în limba română tipografiile s-au prevalat de citatul din *Noul Testament*, epistola I către Corinteni 14:19, în care se spune: „Dar în Biserică, voiesc mai bine să spun cinci cuvinte înțelese, ca să învăț și pe alții, decât să spun zece mii de cuvinte în altă limbă”¹⁶. *Întrebarea creștinească* din anul 1559, de unii exegeți numită și *Catehism*, a fost

---

⁹ BRV, I, nr. 5, p. 21-23 (Menționăm că nr. 5 a primit din greșeală și cartea următoare, un *Molitvenic slavonesc* de la Târgoviște, 1545.)

¹⁰ Lucrarea Monok *et alii* 2007 tratează tema actuală de cercetare, având un subtitlu sugestiv *Traducteurs et éditeurs de la Bible*. Sunt incluse cărțile românești, părți din *Biblie*, apărute în Transilvania secolului al XVI-lea (p. 49-74). Din păcate, proiectul care trebuia să cuprindă și secolul al XVII-lea nu s-a mai realizat. Problematika traducerilor în limba română, dar și în alte limbi de circulație din Transilvania perioadei, au fost incluse într-o arie de cercetare complexă privind Bazinul Carpatic, dar incluzând și unele tipografii din Polonia, Ungaria, Slovacia, Germania, Austria, precum și din Transilvania.

¹¹ Istoriografia românească a fost preocupată de persoana lui Filip Moldoveanu, fiind analizate atât cunoștințele sale lingvistice, cât și aptitudinile de tipograf iscusit. De aceea nu dorim să ne mai oprim asupra lor.

¹² Szegedi 2007, p. 238-239.

¹³ *Evangheliarul* 1971, passim; Mârza 1978, p. 173-175.

¹⁴ *Biblia Das ist die gantze Heilige Schrift altes und neues Testaments nach der teutschen Übersetzung D. Martin Luthers*, Erfurt, 1736. Apud *Evangheliarul* 1971, p. 10.

¹⁵ Am făcut referiri la studiul de specialitate al lui Emil Petrovici din *Evangheliarul* 1971, p. 10-14.

¹⁶ Am citat din ediția *Bibliei* (<http://www.biblepage.net/ro/biblie-dumitru-cornilescu/1corinteni-14.php?chxverse=19>, accesat la 13.05.2019).

prima traducere în limba română apărută în tipografia brașoveană condusă de diaconul Coresi și prin contribuția financiară a judeului Johanes Benkner¹⁷. În prefață la *Întrebare creștinească* citim următoarea formulare arhaică, varianta celei biblice, mai sus citată:

„[...] am scris aceste sfente cărți de învățătură să fie popilor românești să înțeleagă să învețe rumânii cine-s creștini, cum grăește și sfântul Pavel apostol către Corinteni 14 capete: în sfinta beserecă mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înțeles decît 10 mie de cuvinte neînțelese în limba striină [...]”¹⁸.

Prin această secvență este exprimat limpede scopul traducerii cărții în limba română, însă implicarea primarului sas nu lasă loc de prea multe polemici, iar influența protestantă în rândul sașilor brașoveni nu mai trebuie comentată. Din ce limbă s-a tradus acest catehism? În literatura de specialitate există discuții despre sursele germană sau maghiară, în final traducerea fiind revizuită de diaconul Coresi¹⁹. Chiar dacă modelul este german sau maghiar²⁰, în *Prolog* se vorbește despre traducerea din „limba sârbească” care, conform tradiției, asigură veridicitatea textului²¹. Formula biblică au mai folosit-o Coresi și alți tipografi și editori în secolul al XVI-lea și va fi utilizată și în secolul următor²².

Tipărirea cărților în limba română de diaconul Coresi a fost susținută de primarul brașovean sas Johannes Benkner, dar același mecena este citat și în predosloviile coresiene tipărite în limba slavonă. De aici putem înțelege că în această colaborare a prevalat, de fapt, interesul comercial, doar apoi un scop prozelitist din partea unui sas luteran²³. În ediția slavonă a *Sbornicului*, tipărit în oficina lui Coresi (1568), se implică voievodul Țării Românești, Alexandru al II-lea Mircea, chiar dacă probabil doar formal, secondat de

---

¹⁷ BRV, IV, nr. 4, p. 6-7.

¹⁸ În acest context găsim o justificare a actului de traducere în limba română a cărților de cult prin apelul la Sfânta Scriptură, deoarece Patriarhia de la Constantinopol era foarte atentă la păstrarea purității textului, iar inovația tipăririi în limba română era prezentată ca fiind necesară credincioșilor necunoscători ai limbii slave, pentru înțelegerea slujbei în biserică (vezi Căndea 1979, p. 321; Mârza 2009, p. 13-17).

¹⁹ Cartoian 1980, p. 95-106.

²⁰ <http://old.unibuc.ro/CLASSICA/istorialiteraturii/vol1/cap7.pdf>, p. 55, accesat la 10.05.2019.

²¹ Pentru un punct de vedere avizat privind problematica traducerii cărților românești, vezi Niculescu 2004-2005, p. 45-59.

²² Coresi a reluat formula identică în *Evangheliarul românesc*, din anul 1561. Vezi BRV, I, nr. 10, p. 43-46 și o variantă similară și în *Psaltirea românească*, din 1570, spre exemplu, vezi BRV, I, nr. 16, p. 54-56, dar și în alte cărți.

²³ Pe Johanes Benkner îl găsim implicat și în editarea *Evangheliarului slavonesc* din 1562 (BRV, I, p. 46-49, nr. 11), așa cum s-a îngrijit și de ediția românească anterioară (1561). Despre istoria tiparului chirilic din Transilvania, găsim informații interesante în cadrul studiului privitor la ornamentația cărților, la Ecsedy 2004; Ecsedy 2010.

mitropolitul Ungrovlahiei, Eftimie al II-lea, cu toate că în frontispiciile cărților susținute din Țara Românească găsim stema acestei țări²⁴. Lucas Hirscher i-a urmat lui Johannes Benkner, dar tipăriturile coresiene au avut drept comanditari și pe episcopii de confesiune calvină, Gheorghe de Sângeorz și Pavel Tordași, ultimul fiind și un mare susținător al folosirii limbii vernaculare (românești) în biserica românească.

Centrul cultural românesc din Șcheii Brașovului a putut asigura erudiți capabili să traducă cărți în limba poporului²⁵. În tipografia diaconului Coresi din Brașov întâlnim primele tipărituri românești cu conținut bisericesc necesare cultului și chiar dacă nu cunoaștem numele traducătorilor, cu siguranță, aceștia proveneau din Șchei sau poate dintre apropiații tipografului²⁶. Un anume Oprea diacul a fost, după cum a notat el însuși, „dascăl mai mare ucenicilor care învață dascălie” la școala românească „de lângă besearca Scheailor”²⁷. Poate și acest Oprea a contribuit la traducerea cărților în limba română. Ioan-Aurel Pop discută și faptul că în Șchei se aflau deja unele dintre titlurile cărților traduse în limba română, tipărite apoi de Coresi, dacă ne gândim că traducerea și tipărirea unui text nou putea dura mai mult decât timpul dintre apariția cărților cunoscute²⁸.

După ce a fost tipărită *Întrebarea creștinească*, seria cărților românești din tipografia coresiană va continua cu *Evangelia*, apărută în anul 1561²⁹. Completând seria cărților componente ale *Sfintei Scripturi*, Coresi a dat la tradus și a tipărit în tipografia sa de la Brașov, spre exemplu: *Apostol*, *Liturghier*, *Psaltire*, *Cașanii* etc. Chiar dacă în subtextul editării în limba română se afla încercarea de convertire la protestantism a românilor, a rămas certă utilitatea demersului, urmând scopul enunțat, în primele decenii ale secolului al XVI-lea, de Martin Luther.

În această perioadă finală de activitate în tipografia lui Coresi din Brașov se remarcă apariția unui *Sbornic slavonesc*, tipărit la Sebeș în anul 1580, pe care Coresi îl dedica voievodului Cristofor Báthory. Prefața îl invocă pe mitropolitul Bălgradului, Ghenadie, sursa textului, după spusele lui Coresi, fiind *Sbornicul* lui Bojidar Vuković (din anul 1538), dar patronajul, am putea spune „spiritual”, i-a aparținut voievodului, ceea ce poate fi una dintre multele curiozități ale politicii editoriale din secolul al XVI-lea. Se mai poate pune și întrebarea de ce și-a mutat tipograful instrumentarul tocmai la Sebeș, din moment ce, în anul 1579, discipolul său Lorinț (din tipografia sa de la Brașov) a tipărit la Alba Iulia un *Evangeliar slavonesc*, susținut de același

---

²⁴ BRV, I, nr. 15, p. 53-54.

²⁵ Nivelul erudiției în Șcheii Brașovului a fost creionat în Olteanu 1981, *passim*.

²⁶ Panaitescu 1965, p. 164-171.

²⁷ Cartoian 1980, p. 95.

²⁸ Pop 2007, p. 290-291.

²⁹ BRV, I, nr. 10, p. 43-46.

Báthory. Remarcăm un alt element editorial: folosirea de către Lorinț a stemei Țării Românești în frontispiciu, iar în epilog pe cea a familiei Báthory³⁰. De fapt, de ce există acele două destinații, Sebeș și Alba Iulia, ale tipografilor brașoveni? Báthoreștii fiind de confesiune romano-catolică au preferat „organizarea unei ierarhii ortodoxe”³¹! Prin analiza textului, teologii vor trebui să soluționeze această dilemă. Totuși, situația rămâne în continuare curioasă, din alt punct de vedere; Coresi și-a reluat lucrul în anul 1581 la Brașov, tipărind o *Evanghelie cu învățătură*, în limba română, patronată din nou de un sas, Lucas Hirscher³².

În persoana unui nobil ungar, Forró Miklós de Háporton, a apărut în plină perioadă de editare a cărților coresiene, un comanditar, care propunea tipărirea *Tâlcului Evangheliei*, ce apărea în anul 1564, legată cu un *Molitvenic*, ambele românești³³. Este un semnal, prin care se anunța o altă formă a prozelitismului protestant, a celui calvinesc, chiar în preajma emiterii edictului de toleranță de la Turda. Andrei Veress presupune că Forró a finanțat tipărirea, dar a fost probabil și traducătorul *Evangheliei* în limba română, dovada fiind maghiarismele utilizate și slaba cunoaștere a limbii române³⁴. Superintendenții calvini au jucat un rol important în susținerea limbii române, chiar dacă scopul era prozelitismul confesional. Datorită superintendentului Pavel Tordași, la Oradea sau la Cluj s-a tipărit, pentru prima dată în limba română, cu litere latine, un text românesc³⁵. Cu titlul convențional *Cântece calvinești*, s-a păstrat un caiet de 8 pagini, tipărit într-o limbă română defectuoasă și cu ortografie maghiară. Este vorba de o posibilă traducere realizată de Pavel Tordași din limba maghiară a unei scrieri mai extinse³⁶.

Spre încheierea activității tipografice din oficina coresiană a ieșit o importantă operă în limba română, cu titlul intrat în istoriografia problemei, *Palia de la Orăștie*, în 1581/1582³⁷. Fiul meșterului Coresi, Șerban, împreună cu colaboratorul său, Marien diacul, au mutat instrumentarul tipografiei de

---

³⁰ BRV, I, nr. 28, p. 81-85. Vezi și Mârza 2015, p. 8-13.

³¹ Szegedi 2007, p. 245.

³² BRV, I, nr. 29, p. 85-93.

³³ *Ibidem*, nr. 13, p. 51-52.

³⁴ Veress 1931, nr. 62.

³⁵ Andrei Veress susține apariția cărții la Oradea, în tipografia lui Rudolf Hoffhalter, vezi Veress 1931, nr. 62; BRV, IV, nr. 7, p. 10-11 propune tipografia lui Gaspar Heltai, de la Cluj. În studiul lui Edit Szegedi (Szegedi 2007, p. 245) găsim o informație despre o *Psaltire* (1570-1573), tipărită cu caractere latine, în limba română, despre care credem că nu este altceva decât cea numită de alți autori *Cântece calvinești* sau *Carte de cântări* (Psalmi), după BRV-ul menționat.

³⁶ Veress 1931, nr. 79.

³⁷ BRV, I, nr. 30, p. 93-98; IV, nr. 30, p. 174-179. O valorificare vezi și la Monok *et alii* 2007, p. 68-73.

la Braşov la Orăştie, unde au tipărit traducerea celor „cinci cărţi ale lui Moise”, din *Vechiul Testament*, care este prima traducere (parţială, fiind tipărite doar două dintre cele cinci cărţi) a *Sfintei Scripturi* în limba română. Cartea s-a născut într-un spaţiu reformat calvin, prin colaborarea cu erudiţii locali. Este bine cunoscut faptul că traducerea a fost realizată de episcopul reformat Mihai Tordaşi, împreună cu alţi patru colaboratori din Hunedoara şi din Banat. În prefaţă se menţionează limbile din care s-a tradus cartea: ebraică, greacă şi slavonă (sârbă sau rusă). Istoriografia românească discută pe larg despre posibila traducere după ediţia maghiară a *Bibliei* lui Gáspár Heltai, apărută la Cluj, în anul 1551, sau după una dintre ediţiile *Vulgatei*, fiind considerată o traducere de bună calitate³⁸.

Menţionarea limbilor slave (sârbă, mai rar rusă) ca surse din care s-ar fi tradus primele cărţi româneşti, limbile citate în prefeţele coresiene sunt o soluţie convenţională pentru ca românii să nu-şi piardă încrederea în textele sfinte şi preoţii lor să nu devină suspicioşi faţă de influenţele protestante, fie ele luterane, fie calvine.

Secolul al XVII-lea

În secolul al XVII-lea, calvinismul a devenit confesiunea oficială a Curţii princiare, cu sediul la Alba Iulia, înlocuind-o pe cea romano-catolică (până la anul 1714), încercând să-i atragă şi pe români la Reformă. Chiar dacă prin Dieta de la Turda din anul 1568 se consfinţeau cele patru religii recepte, slăbind influenţa luterană în Transilvania, reforma calvină, practică de principii, va primi suficient spaţiu de extindere, mai ales în contextul susţinerii limbii maghiare, apoi a celei româneşti, din considerente de prozelitism. Superintendenţii calvini, susţinuţi de principii, au scos definitiv limba slavonă din cult şi din cărţile transilvănene/albaiulieni. Singura tipografie românească funcţională a fost cea de la Alba Iulia, de aceea, în acest subcapitol, rămâne să ne referim numai la produsele de aici, fără să aducem în discuţie eventualele manuscrise care au circulat. Traducerea cărţilor apărute la Alba Iulia, în secolul al XVII-lea, a avut ca scop principal convertirea populaţiei româneşti la calvinism, oferind românilor cărţile de cult şi de învăţătură în limba proprie. Instituţia capabilă să asigure traducerea şi editarea cărţilor în limba română a fost Mitropolia Bălgradului, patronată de Curte³⁹.

Încă la începutul funcţionării tipografiei în capitala Principatului, superintendentul calvin Ştefan Geleji punea condiţia mitropolitului bălgrădean, patron şi editor de cărţi româneşti, în anul 1640: „Să tipărească catehismul tradus în româneşte şi să dispună să-l înveţe copiii şi fetele în

---

³⁸ *Palia* 2005, 2007; *Palia* 1968.

³⁹ Mârza 1998, *passim*.

ore anume precizate”⁴⁰. În vederea convertirii la calvinism, așa cum a fost și cazul *Catehismului românesc* tipărit la Sibiu (1544) sub influența Reformei luterane, și la Alba Iulia, la începutul activității tipografiei, s-a tipărit un *Catehism calvinesc*, în anul 1642, tradus după informațiile epocii, din limbile slavonă și latină⁴¹. Cele două ediții de catehisme românești – 1544 și 1642 – au avut aceeași soartă, niciun exemplar din *Catehismul calvinesc* nefiind cunoscut astăzi. Istoriografia discută posibilitatea traducerii cărții din limba maghiară sau din latină. Menționarea limbii slavone, implicit a modelului ortodox, care se afla în contradicție cu premisele calvinismului maghiarizant, a fost cu certitudine doar o pavază pentru asigurarea succesului la cititorii români.

În contextul acestei radiografieri a tipăriturilor traduse în limba română nu poate fi omis un alt catehism, care s-a tipărit în anul 1648, în tipografia de la Alba Iulia. A primit un titlu convențional, *Catehism calvinesc* sau *al lui Fogarasi*, fiind tradus de acesta, împreună cu un colectiv de traducători din zona Hunedoarei și Banatului, din limbile maghiară și latină, după cum mărturisea însăși traducătorul⁴². Scopul apariției cărții și influența calvină se citește din întreaga ediție, spre exemplu: „învățând tinerimea fundamentul credinții”, dar și din funcția traducătorului, având calitatea de predicator protestant al Lugoșului. Cartea este dedicată banului Lugoșului, Acațiu Barcsai. La foaia de titlu în limba română se adaugă cea în limba maghiară. Cartea a apărut în tipografia princiară, cu litere latine și ortografie maghiară, sub directă tutelă a Curții. Chiar dacă lucrarea a apărut în scop prozelitist, nu putea fi utilă cititorului român, care nu cunoștea alfabetul latin, complicat și de ortografia greoaie.

În același spirit, de susținere din partea principelui, dar și a Mitropoliei, s-a tradus și tipărit, pentru prima dată în limba română, *Noul Testament*, în anul 1648⁴³. Pe marginea traducerii cărții s-a produs în istoriografia românească o întreagă polemică privind originalul din care s-ar fi tradus, cine au fost traducătorii sau tipografii⁴⁴. S-a vehiculat și numele unui traducător din limba greacă, ieromonahul Silvestru, în general fiind folosită însă sintagma „traducătorii”. Cert este că în preajma Mitropoliei bălgrădene a existat un colectiv de oameni erudiți, cunoscători de limbi

⁴⁰ Albu 1944, p. 94.

⁴¹ BRV, I, nr. 38, p. 107; BRV, IV, nr. 38, p. 188-189.

⁴² BRV, I, nr. 53, p. 160-164. Cartea a fost atribuită profesorului Alstedius de la Colegiul bethlenian de la Alba Iulia. Tamás 1942 consideră că modelul acestei versiuni este *Catehismul* de la Heidelberg, apărut începând cu anul 1563 în numeroase ediții (vezi și Pál 2015). Este de menționat că și la Alba Iulia, în vremea lui Gheorghe Rákoczi I, în tipografia princiară, au apărut mai multe ediții de catehism, mai ales în limba maghiară.

⁴³ BRV, I, nr. 54, p. 165-170. Vezi și Țepelea 1994; *Noul Testament* 1988.

⁴⁴ Spre exemplu: Gherman 1999, p. 392-403; Pavel 2001; Mărza 1998, p. 35-44.

străine; numele tipografilor au fost identificate parțial de cercetările din ultimele decenii⁴⁵. Din *Predoslovia* către Gheorghe Rákoczi, aflăm contribuția principelui la aducerea oamenilor pricepuți care să traducă din latină și din greacă, limbi indicate de autorul *Predosloviei*, având la dispoziție și texte slavone. Cercetătorii filologi au identificat sursele traducerii *Noului Testament* în modelele vest-europene. S-au oprit asupra edițiilor *Bibliei*, datorate lui Théodore de Bèze, sau celei traduse de Erasmus de Rotterdam din limbile latină și greacă, fără să excludă și alte variante posibile⁴⁶. La 1651 era la Alba Iulia, pregătită pentru tipar, *Psaltirea*. Responsabilitatea științifică pentru ediție aparține, probabil, aceluiași grup erudit din anii '40. Faptul că *Psaltirea* din 1651 este o traducere se demonstrează în *Predoslovia la Măria Sa Craiu* chiar de editori „să izvodim psaltirea lui David den limbă jidovească pre limbă rumânească” și fiind conștienți de importanța folosirii textelor românești de cititorii români, și aici se prevalează de cunoscutul citat din *Biblie* despre folosirea limbilor străine în biserică (Corinteni 14:19)⁴⁷. Despre identificarea modelului și a sursei după care s-a lucrat la Alba Iulia nu s-au emis multe ipoteze. „Izvodul” ebraic menționat de editori, varianta latină și slavonă, dar și *Noul Testament* din 1648 sunt discutate în ediția critică apărută la Alba Iulia în anul 2001⁴⁸. Modelul european este căutat într-o ediție a cărții psalmilor, datorată lui Johannes Piscator⁴⁹, unul dintre profesorii instituției *Collegium Academicum*, înființată la Alba Iulia de principele Gabriel Bethlen, în anul 1622. Juxtapunerea prefețelor din *Comentariile* lui Piscator și *Predoslovia către cetitori* din ediția 1651 au permis propunerea ediției protestante drept unul dintre modelele psaltirii în discuție⁵⁰. Efortul științific al grupului editorial de la jumătatea secolului al XVII-lea este demonstrat încă din *Predoslovia către Măria sa Craiul Ardealului*⁵¹, în care autorul textului, poate Simion Ștefan, recunoaște bunăvoința principelui de a promova „oameni înțelepți, carii să știe izvodii”⁵².

Educația religioasă, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, și-a putut fundamenta discursul prin contribuția lui Ioan Zoba din Vinț, unul dintre cei mai învățați ardeleni ai vremii. Cunoscător de limbi de circulație din Transilvania, Ioan din Vinț se afla într-o poziție superioară în sânul Mitropoliei de la Alba Iulia, în calitate de protopop și notar al soborului bisericesc (vicar episcopal). De pe această poziție, avându-l în opoziție pe

⁴⁵ Mârza 1998, p. 34-44.

⁴⁶ Gherman 1999, p. 392-403; Pavel 2013, p. 29-31.

⁴⁷ *Psaltirea*, Bălgrad, 1651, f. [3]v.

⁴⁸ Moraru 2001, p. 37-46.

⁴⁹ Piscator 1611.

⁵⁰ Conțac 2019, p. 99-107.

⁵¹ *Noul Testament*, Bălgrad, 1648.

⁵² *Ibidem*, f. [4]r.

principele calvin Mihai Apafi, a reușit să editeze cărți de cult în limba română. Cărțile editate de el au devenit obiectul edițiilor critice în ultimii ani. Am ales să ne oprim la traducerea din limba slavonă a Liturghierului, *Rânduiala diaconștelor*, Alba Iulia, 1687⁵³. Autorul ediției contemporane, Dumitru Vanca, a identificat modelul slavon al traducerii în *Liturghierul slavo-român*, București, 1680 ori *Liturghierul românesc* al lui Dosoftei, Iași, 1679, realizând juxtapunerea selectivă a textelor, ceea ce înseamnă că lucrarea corespunde tipicului ortodox al slujbei⁵⁴. Astfel se exclude citarea limbii slave doar pentru scopuri comerciale sau ca paravan, în cazul ediției lui Ioan Zoba. Alta este situația în ediția prin care Ioan Zoba și-a demonstrat orizontul științific și priceperea. *Cărare pre scurt*, Alba Iulia, 1685⁵⁵ a aceluiași autor este o carte mică în număr de pagini, dar importantă prin amploarea problematicii. A ajuns de ceva vreme în atenția profesorului Alin-Mihai Gherman. Realizarea unei ediții critice a necesitat abordări multiple, având în vedere și identificarea modelelor de traducere posibile⁵⁶. Concluzia cercetării este că Zoba a tradus cartea dintr-o variantă scrisă în limba maghiară, realizată de Matkó István, care, la rândul său, a tradus textul dintr-o versiune apărută în limba engleză. Ioan Zoba a fost disputat în istoriografia problemei între a fi ortodox sau susținător al calvinismului. Conform aprecierii lui A. M. Gherman, el a fost un autor modern conectat la mișcarea culturală din Europa Occidentală, un exemplu fiind și modelul maghiaro-englez al *Cărării pre scurt*⁵⁷. Considerăm o soluționare fericită a dilemei legate de problemele confesionale ale lui Ioan Zoba în istoriografia românească de specialitate.

Sfârșitul secolului al XVII-lea a adus schimbări esențiale în viața politică, economică, culturală și confesională și pentru românii din Transilvania, de acum supuși Vienei, alături de celelalte popoare din Imperiul Habsburgic. Schimbările politice au însemnat și în domeniul tiparului românesc noi abordări. Retorica protestantă, fie luterană, fie calvină, care a dictat politica editorială în Principat, a fost înlocuită cu un nou discurs. Monarhia Habsburgică, de sorginte catolică, a susținut Contrareforma și în Transilvania. Consecințele actului politic pentru Transilvania sunt o problematică de o reală complexitate tratată în decursul

---

⁵³ BRV, I, nr. 85, p. 280.

⁵⁴ Vanca 2009, p. 9-79.

⁵⁵ BRV, I, nr. 82, p. 275-277.

⁵⁶ Zoba 2019. A fost identificată definitiv sursa din care Zoba a tradus această cârtică prin István Matkó, *Kegyves cselekedetek rövid ösvenykeje [...] mellyet szedgetett és fordított angliai nyelvből a' kegyes életre vágyodoknak hasznokra K. Vasarhelyi M. Istvan, főbányai ecclesiának együgyű tanítója*, Sibiu, 1666.

⁵⁷ Zoba 2019, p. IX-XII.

mai multor decenii de istoriografiile românească, maghiară și austriacă⁵⁸. Problematika traducerilor în limba română va rămâne și de acum înainte reală.

Iluminismul

Iluminismul s-a manifestat în Transilvania sub semnul dominației habsburgice. Fiind guvernată de la Viena, dinspre Curte se comunicau dispoziții, diplome, ordonanțe care au stat la baza administrării economice, politice și religioase. Comunicarea se desfășura pe calea tiparului. Este o temă despre care în istoriografia românească, și nu numai, au apărut numeroase studii și lucrări monografice⁵⁹. În primele decenii ale secolului al XVIII-lea, în Transilvania nu au existat tipografii românești cu seturi de litere chirilice, acestea fiind suplinite parțial de cele ale sașilor din Sibiu sau de cele ale Colegiului Iezuit din Cluj, ele funcționând însă doar cu seturile de litere latine. Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Maria Tereza a acordat mai multe privilegii de tipărire a cărților românești tipografiei de la Blaj, de pe lângă Episcopia Greco-Catolică. Pe lângă tipografiile autohtone, un privilegiu de tipărire a cărților românești, folosind alfabet chirilic, l-a primit tipograful vienez Joseph von Kurzböck. Mai târziu, au beneficiat de dreptul de tipărire a cărților românești tipografii familiei Bart de la Sibiu și tipografia de la Brașov, susținută de frații Boghici. Pentru accesibilitate, diplomele, ordonanțele și alte acte oficiale au fost traduse în limba națională, fiind tipărite mai ales la Blaj, Cluj și Sibiu⁶⁰. Unele acte destinate românilor din Transilvania au fost emise în două sau trei limbi (română și germană, mai rar română și maghiară sau invers)⁶¹.

Traducerile se îndreptau în trei direcții: 1. Între cărțile românești găsim tot mai puține lucrări de cult traduse, deoarece în secolul al XVIII-lea principalele scrieri de cult erau deja în uz și în tipografii apăreau ediții românești, după variantele traduse. 2. Acum începe să apară literatura laică, științifică, traduceri din opere literare occidentale sau din spațiul bizantin. 3. O nouă direcție, pe care dorim să o urmărim pe scurt, este cea a editării manualelor școlare utilizate în puținele școli românești funcționale în această perioadă, pentru că, în acord cu dispozițiile Curții, multe dintre ele au apărut în variante bilingve româno-germane.

---

⁵⁸ Un suport pentru acest interval cronologic poate fi oferit de câteva lucrări care tratează și această perioadă de trecere spre secolul al XVIII-lea în Transilvania: Hitchins 1987; Bernath 1994; Tóth 2001; *Union* 2010.

⁵⁹ De mare importanță este Răduțiu, Gyémánt 1981; Săsăujan 2003; *Biserica românilor* 2009.

⁶⁰ Răduțiu, Gyémánt 1981.

⁶¹ Spre exemplu, Francisc I, împăratul Austriei, *Patent in privinta creditului public*, Viena 1818, foaie volantă, nemțește și românește; Francisc I, împăratul Austriei, *Edict*, Viena 1818, foaie volantă, nemțește și românește.

Influențate de Iluminismul european, reformele tereziene și cele instituite de Iosif al II-lea au contribuit la apariția mai multor reglementări pragmatice, a primelor încercări de organizare a școlilor, precum cele din anul 1771 ale lui Josef Messmer sau, având în vedere *Allgemeine Schulordnung*, datorat lui Felbiger, cele din 1774, la care se adaugă și altele⁶². Interesul pentru organizarea instrucției trebuia susținut și prin tipărirea manualelor ca mijloace obligatorii de obținere a cunoștințelor de bază pentru copii și adulți⁶³. Manualele școlare originale au început să apară mai târziu, iar tipărirea edițiilor bilingve avea un scop didactic, pe lângă conținutul propriu-zis și învățarea limbii germane, care a fost o comandă de la centru. *Ratio educationis*, legiferată în anul 1777, având varianta transilvană *Norma regia*, din 1781, a contribuit prin conținutul său atât la organizarea învățământului românesc, cât și la creșterea utilizării cărților⁶⁴. Lucrarea documentată a autoarei austriece I. Jaklin⁶⁵ nu deține prea multe informații despre manualele școlare din Transilvania, punctându-le pe scurt și schematic, pe când, în același capitol, *Bücher zur Normalschulreform von 1774*, analizează pe larg manualele indicate prin regulament, mai ales pe cele de limba germană⁶⁶. Între *Fremdsprachige Schulbücher* autoarea le include pe cele de limba italiană, cehă și, marginal, franceză.

Domeniul traducerilor sau al utilizării cu scopuri didactice a cărților în alte limbi, ne referim aici la lucrările în limba latină, are un precursor în persoana episcopului greco-catolic, Petru Pavel Aron, care a dedicat tinerilor studioși la școlile blăjene manualul *Învățătură creștinească*, apărut la Blaj, în anul 1756, și versiunea latinească a lucrării cu titlul *Doctrina Christiana*, tipărită tot acolo, în anul 1757⁶⁷. Din alte lucrări datorate episcopului, în limba latină, a apărut la Blaj, în anul 1761, *Epistola consolatoria* care se remarcă prin folosirea, dar și citarea de către autor a mai multor cărți românești, apărute la București, Râmnic, Târgoviște și Iași⁶⁸. În anul 1762 apare *Exordium Synodi Florentinae*, o argumentare a acceptării Sinodului de la Florența din 1439⁶⁹. Un tratat latinesc de filosofie și teologie, Joannes Damascenus, *Opera*

---

⁶² Jaklin 2003, p. 72-76.

⁶³ *Ibidem*, p. 106-108. Din *Schulordnung* rezultă o imagine a manualului școlar, hârtia de tipar, mai scumpă și mai ieftină, după posibilitățile familiei, pentru dimensiunea cărților se recomanda „in 8°”, modul de compactare era, în principiu, broșura; sunt prescrise și metode de ilustrare a cărților și, nu în ultimul rând, prețurile accesibile familiilor sărace.

⁶⁴ Mârza 1982-1983, p. 577-606.

⁶⁵ Jaklin 2003, p. 133-134.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 121-134.

⁶⁷ BRV, II, nr. 303, p. 137-139; *Cartea românească* 2016, p. 192-193.

⁶⁸ BRV, II, nr. 325, p. 155-156; BRV, IV, nr. 325, p. 249.

⁶⁹ BRV, II, nr. 329, p. 158-159; *Cartea românească* 2016, p. 203-204. În același an a apărut și varianta în limba română.

philosophica et theologica, în două volume, s-a tipărit la Blaj în 1763⁷⁰. Ultimele exemple reprezintă un alt gen de traduceri decât cele din secolele anterioare. Ele sunt relevante pentru politica culturală propagată de Școala Ardeleană prin susținerea erudiției, renunțarea la alfabetul chirilic, argumentând cu proveniența latină a limbii și a poporului român.

Samuil Micu și-a dedicat viața studiului teologiei, rezultând opera de autor în limbile română și latină, precum și traduceri în română⁷¹. Cea mai reprezentativă traducere datorată lui Samuil Micu este *Biblia, adecă dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și aceii Noao*, apărută la Blaj, în anul 1795⁷². Cartea are 1240 de pagini tipărite și a fost tradusă, după cum spunea Micu, din greacă, având la bază și *Biblia de la București*, din anul 1688, prima versiune completă, patronată de domnitorul Șerban Cantacuzino. Despre ediția bucureșteană, traducătorul spunea în prefață că: „[...] pre multe locuri ne plăcuta urechilor auzitorilor iaste și foarte cu anevoe de înțeles, ba pre altele locuri tocma fără de înțeles iaste [...]”⁷³. Din domeniul laico-științific, Samuil Micu s-a preocupat și de traducerea sau chiar de adaptarea textelor filosofice și ne oprim doar la unul, care a fost supus unei analize într-o ediție critică. Ne gândim la *Loghica*, tipărită la Buda în anul 1799⁷³, lucrare considerată în istoriografia din trecut o pură traducere după Friedrich Christian Baumeister, *Elementa philosophiae recentioris usibus inventutis scholasticae [...]*⁷⁴. Autorul ediției critice, Alin-Mihai Gherman, declara că „este departe de a fi o traducere fidelă sau chiar și măcar o prelucrare [...] ea se dovedește a fi asimilată culturii române a epocii în care a trăit Samuil Micu [...]”⁷⁵. Din rândul puținelor texte teologice traduse în limba română în această perioadă este de reținut opera lui Thomas Kempis, *De urmarea lui Hristos patru cărți (Imitatio Christi)*, apărută la Blaj în anul 1812⁷⁶. Traducerea din limba latină a fost realizată de Samuil Micu. Ediția din anul 1812 reprezintă ediția princeps în limba română, după care au mai urmat altele în secolul al XIX-lea și în cel următor.

Din domeniul istoriei pot fi discutate în acest context traduceri care puteau fi utilizate și în școlile vremii drept manuale, precum Claude François Xavier Millot, *Istorie universală, adecă de obște, care cuprinde în sine*

---

⁷⁰ BRV, II, nr. 333, p. 160-161; *Cartea românească* 2016, p. 208-212.

⁷¹ Samuil Micu a susținut în lucrările sale trecerea la ortografia latină. În *Acatistul* de la Sibiu, 1801, a publicat modalitatea de transliterare a caracterelor chirilice cu cele latine.

⁷² BRV, II, nr. 595, p. 380-382.

⁷³ *Ibidem*, nr. 622, p. 416.

⁷⁴ Cartea a fost tipărită la Cluj, în tipografia Colegiului Reformat, în anul 1771.

⁷⁵ *Loghica* 2007. Am citat de pe pagina 33 a ediției din 2007.

⁷⁶ BRV, III, nr. 813, p. 62. Lucrarea a găsit suporteri atât între catolici și ortodocși, cât și între enoriașii protestanți. În anul 1647 a apărut o traducere în limba slavonă la Mănăstirea Dealu (BRV, I, nr. 52, p. 158-160).

întâmplările veacurilor vechi, tom 1. Traducerea a fost realizată de eruditul profesor și medic („doctor de ochi”) Ioan Molnar Piuaru și a fost tipărită la Buda în anul 1800⁷⁷. Evenimentele de mare interes pentru istoria Europei, cum au fost războaiele lui Napoleon, și-au găsit editori și traducători și în Transilvania. *Întâmplările răsboiului franțozilor și întoarcerea lor de la Moscova*, Buda, 1814 a fost tradusă din limba germană, „tălmăcită de pre nemție de un iubitoriu de neamul românesc și cu cheltuiala dumnealui Alexie Lazaru, date în tipariu”, traducătorul nefiind cunoscut⁷⁸. Între istorie și geografie se află lucrarea lui Johann Heinrich Kampe (Campe), *Descoperirea Americii*, tom I, tipărită la Buda, în anul 1816⁷⁹. Fiind o traducere din limba germană, se prezintă ca „lucrarea lui Ioann Hainrih Kampe, acum întâiu, de un iubitoriu de neamul românesc, pre românie tălmăcită și dată afară la lumină [...] cu toată cheltuiala lui Nicola Nicolau din Brașov”⁸⁰. Presupunem că traducerea a fost realizată de dascălul Nicola Nicolau, de la Brașov, care menționează:

„Aceste istorii neobicinuit fiind a se tipări pre limba românească nice toți oamenii din acest națion au știre, cum, când și în ce chip s-au aflat acest mai înainte necunoscut pământ și parte noao a lumii, am socotit că nu ar fi spre stricăciune a împărtăși pre acest națion cu asemenea înștiițări [...]”⁸¹.

Același autor german de manuale școlare este indicat de literatura de specialitate drept autor al unei lucrări de instrucție pentru tineri, traduse iarăși din limba germană, *Cărtică năravurilor bune pentru tinerime*. Traducerea a fost realizată de inspectorul școlar de la Sibiu, Moise Fulea, și s-a tipărit la Sibiu, în anul 1819⁸².

Cartea școlară românească a evoluat în Transilvania pe parcursul secolelor în spiritul scrisului chirilic. *Abecedare*, *Bucoavne* au apărut, începând cu ediția din anul 1699, tipărită la Alba Iulia⁸³. Evoluția abecedarelor în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor a fost supusă multor influențe, dintre care și cele exterioare, ceea ce demonstrează exemplele pe care le-am ales în acest context. În anul 1783 s-au tipărit două abecedare, în două centre, din punct de vedere confesional, diametral opuse. În centrul greco-catolicismului transilvan, la Blaj, a apărut un *ABC sau Alfavit pentru folosul și procopseala scoalelor celor normalesci a neamului românesc*, Blaj, cu tipariul

---

⁷⁷ BRV, II, nr. 626, p. 417-418.

⁷⁸ BRV, III, nr. 852, p. 102-105. Faptul că Napoleon a trezit curiozitatea românilor este demonstrat și de alte lucrări apărute despre el, în limba română: *Cum au vorbit craiul din Neapol cu împărătescul Rusescul Aișef General Miloradovici. Acum întâiu pre românie prefăcută și tipărită dimpreună cu chipul piramidei*, Buda, 1815.

⁷⁹ BRV, III, nr. 911, p. 151-152.

⁸⁰ Textul citat este tipărit pe foaia de titlu a lucrării.

⁸¹ Citatul se află sub titlul de *Însemnare*, la sfârșitul cărții.

⁸² BRV, III, nr. 1035, p. 293-294.

⁸³ *Bucoavna* 1989.

Seminarului, 1783/ABC oder *Namenbüchlein, zum Gebrauche der Walachischen National-Schulen, Blasendorf*, gedruckt mit den Buchstaben des Seminars, 1783⁸⁴. La Sibiu, în centrul eparhial ortodox și capitala Transilvaniei de după anul 1692, a fost tipărit în același an *ABC sau Bucavna spre folosul scolelor niamului romanesc. ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National-Schulen in Grossfürstenthum Siebenbürgen*. [...] Hermannstadt, Gedruckt bei Martin Hochmeister [...], 1783⁸⁵. Ediția este diferită față de prima menționată pentru că Martin Hochmeister a tipărit textul românesc cu caractere latine. Cele două abecedare au apărut cu permisiunea superiorilor, tipografiile având asigurate privilegiile de tipărire, încă din vremea împărătesei Maria Tereza⁸⁶. Faptul că abecedarele, ca și alte manuale românești, au apărut în forma bilingvă demonstrează că ele au fost tipărite la comanda autorităților și cu scopul de a se învăța limba germană de către români. O completare a manualelor școlare poate fi considerată gramatica bilingvă, datorată medicului oculist Ioan Molnar Piuariu, *Deutsch-walachische Sprachlehre*, Viena, 1788⁸⁷. Chiar dacă nu este vorba de o traducere propriu-zisă, tipărită în tipografia vieneză, privilegiată, a lui Joseph Kurzböck, lucrarea lui Molnar Piuariu se încadrează în aceeași comandă a autorităților, prin care se dorea ca românii supuși Imperiului să poată comunica în limba germană.

În final ne-am propus să spicuim și alte lucrări traduse în limba română. Romanul popular, reprezentat de *Alexandria* sau *Esopia*, este cunoscut prin traducerile în numeroase limbi europene. *Istoria a Alexandrului celui Mare din Makedonia și a lui Dariu din Persida împăraților* a apărut în prima ediție românească la Sibiu, în anul 1794, primind bun de tipar din partea contelui „Ioann Nepomuțen Esterhazi de Galanta”⁸⁸. *Alexandria* a pătruns în cultura românească prin diferite variante manuscrise, traducerea făcându-se dintr-o variantă sârbo-croată, pe baza versiunii latinești⁸⁹. Este interesant că această ediție a fost finanțată de episcopul pravoslavnic Gherasim Adamovici al Ardealului, chiar dacă nu este o carte de cult și a recomandat-o preoților și populației pentru lectură. *Esopia / Viața și pildele preaițeleptului Esop* a apărut pentru prima dată, pe calea tiparului, la un an după *Alexandria*, în 1795, la același tipograf ca *Alexandria*, Petru Bart din Sibiu⁹⁰. Varianta tipărită se bazează pe un manuscris copiat în românește, la 1703. Atât *Alexandria*, cât și *Esopia* s-au tipărit în limba română în multe ediții, pe

---

⁸⁴ BRV, II, nr. 457, p. 279.

⁸⁵ *Ibidem*, nr. 458, p. 279.

⁸⁶ Mârza 2011, p. 203-220.

⁸⁷ BRV, II, nr. 521, p. 324-326.

⁸⁸ *Ibidem*, nr. 577, p. 361-365.

⁸⁹ *Cărți populare* 2002, p. 3-4, 7-88.

⁹⁰ BRV, II, nr. 591, p. 376. Vezi și *Cărți populare* 2002, p. 3-4, 156-248.

parcursul secolelor, de la ediția princeps. Chiar și după apariția lor în tipar au circulat și în variante manuscrise.

Concluzii

Prin contribuția de față nu am dorit să propunem o cercetare exhaustivă a temei, care se află din mai multe puncte de vedere mai degrabă în preocupările filologilor. Am dorit să facem o incursiune în lumea traducătorilor și a traducerilor în limba română, să ilustrăm multilingvismul transilvan, erudiția celor implicați și care au fost cauzele pentru folosirea surselor, de cele mai multe ori nedeclarate.

Primele tipărituri în limba română în secolul al XVI-lea sunt incomparabil mai puține decât cele în limba slavonă și toate au apărut la comanda, ori a reprezentanților protestantismului, ori la cea a capilor bisericii ortodoxe din Țara Românească. Chiar dacă justificările din prefețele și proloagele cărților românești fac de multe ori referință doar la surse slavone, tocmai multilingvismul populației transilvane a oferit o deschidere spre o „bibliotecă” europeană a modelelor. Izvoarele slavone menționate în foile de titlu sau în precuvântările tipografilor și editorilor asigurau veridicitatea textelor pentru utilizatorul românesc, deoarece politica editorială era, mai ales în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, dominată de curente ideologice străine (luteran, calvin și unitarian) care au influențat evoluția literaturii românești. Datorită prozelitismului protestant, în cultura românească au apărut numeroase ediții de catehisme, cărțile de bază de învățătură creștină, oferite românilor de fiecare dintre confesiunile care se impuseseră la acel moment.

Traducerile din ultima perioadă, la care ne-am referit, sunt guvernate de un nou spirit, iluminist, în care se încadrează operele traduse în limba latină. Scopul lor era deschiderea de orizonturi, cunoașterea limbilor străine clasice ori moderne, traducătorii oferind informații din domeniul laic, precum cărți de învățătură, dicționare, gramatici, primele opere de știință sau de literatură universală tradusă. Transformarea slavonismului cultural în cultura românească a reprezentat un fenomen complex, pe care l-a parcurs întreaga societate românească, implicit cartea tipărită, având loc procesul numit în istoriografie „biruința limbii române”.

Abrevieri bibliografice

- Albu 1944 — Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944.
- Bernath 1994 — Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj-Napoca, 1994.

Eva Mârza

Bianu 1904

– Ioan Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*, discurs de recepție, București, 1904.

Biserica românilor 2009

– Laura Stanciu, Keith Hitchins, Daniel Dumitran (ed.), *Despre Biserica românilor din Transilvania. Documente externe (1744-1754)*, Cluj-Napoca, 2009.

BRV 1903-1944

– Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche*, vol. I-IV, București, 1903-1944.

Bucoavna 1989

– *Bucoavna Bălgrad 1699*, Alba Iulia, 1989.

Camară, Ungureanu 2019

– Iosif Camară, Mădălina Ungureanu, *The Sources of the Oldest Romanian Versions of the Psalter*, în Vladimir Agrigoroaei, Ileana Sasu (ed.), *Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities: The Romanian Case*, București, 2019, p. 79-87.

Cartea românească 2016

– *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691-1830). Recuperarea unei identități culturale*, Cluj-Napoca, 2016.

Cartoian 1980

– Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii românești vechi*, București, 1980.

Cândea 1979

– Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979.

Cărți populare 2002

– *Cărți populare românești*, București, Chișinău, 2002.

Coțac 2019

– Emanuel Coțac, *The Influence of Johannes Piscator's Scholarship on the "Preface to the Reader" Published in the "Alba Iulia Psalter" of 1651*, în Vladimir Agrigoroaei, Ileana Sasu (ed.), *Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities The Romanian Case*, București, 2019, p. 99-107.

Ecsedy 2004

– Judit V. Ecsedy, *A Régi Magyarországi nyomdák betűi és díszéi 1473-1600*, I, Budapesta, 2004.

Ecsedy 2010

– Judit V. Ecsedy, *A Régi Magyarországi nyomdák betűi és díszéi XVII. Század*, II, Budapesta, 2010.

Evangheliarul 1971

– *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, studiu introductiv filologic de Emil Petrovici. Studiu introductiv istoric de L. Demény, București, 1971.

Gherman 1999

– Alin-Mihai Gherman, *Țiparul bălgrădean între tradiție și modernitate*, în Iacob Mârza, Ana Dumitran (ed.), *Spiritualitate transilvană și istorie europeană*, Alba Iulia, 1999, p. 392-403.

Gheție, Teodorescu 2005

– Ion Gheție, Mirela Teodorescu (ed.), *Psaltirea Hurmuzaki*, vol. I, București, 2005.

Hitchins 1987

– Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700-1868*, vol. I, Cluj-Napoca, 1987.

Jaklin 2003

– Ingeborg Jaklin, *Das österreichische Schulbuch im 18. Jahrhundert aus dem Wiener Verlag Trattner und dem Schulbuchverlag*, Viena, 2003.

Loghica 2007

– *Samuil Micu Clain, Loghica*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Alin-Mihai Gherman, Cluj-Napoca, 2007.

Mârza 1978

– Eva Mârza, *Un fragment din Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553)*, în *Limba română*, XXVII, 1978, 2, p. 173-175.

Mârza 1982-1983

– Iacob Mârza, *Manuale de istorie folosite la școlile din Transilvania între mijlocul secolului al XVIII-lea și mijlocul secolului al XIX-lea*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 577-606.

- Mârza 1998 – Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia (1577-1702)*, Sibiu, 1998.
- Mârza 2009 – Eva Mârza, *Ecouri pauline despre limbă în cărțile românești vechi*, în *Transilvania*, 3, 2009, p. 13-17.
- Mârza 2011 – Eva Mârza, *Politică culturală și principii ale autorității de la Viena privind activitatea tipografiilor românești din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în *AUASH*, 15/I, 2011, p. 203-220.
- Mârza 2015 – Eva Mârza, *Propuneri pentru cercetarea tipurilor de litere și motivelor decorative în carte românească veche*, în *Transilvania*, 6-7, 2015, p. 8-13.
- Monok et alii 2007 – István Monok, Edina Zvara, Eva Mârza, *Humanistes du Bassin des Carpates. I. Traducteurs et éditeurs de la Bible*, Turnhout, 2007.
- Moraru 2001 – Mihai Moraru, *Locul „Psaltirii” de la Alba Iulia (1651) între traducerile românești ale „Cărții Psalmilor”*, în *Psaltirea de la Alba Iulia 1651*, Alba Iulia, 2001, p. 37-46.
- Niculescu 2004-2005 – Alexandru Niculescu, *Avatarurile protestantismului românesc. Reforma, reformele*, în *DR*, IX-X, 2004-2005, p. 45-59.
- Noul Testament* 1988 – *Noul Testament. Tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan Mitropolitul Transilvaniei*, Alba Iulia, 1988.
- Olteanu 1981 – Vasile Olteanu, *Întâia școală românească din Șcheii Brașovului*, Brașov, 1981.
- Pál 2015 – Enikő Pál, *Stratul elementelor de origine maghiară în Catehismul Calvinic din 1648*, în <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A23067/pdf>, p. 27-35.
- Palia* 2005, 2007 – Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Alexandru Gafton și Sorin Guia (ed.), *Palia de la Orăștie (1582)*, vol. II, *Studii*, Iași, 2005, 2007.
- Palia* 1968 – Viorica Pamfil (ed.), *Palia de la Orăștie 1581-1582: Text, facsimile, indice*, București, 1968.
- Panaïtescu 1965 – P. P. Panaïtescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965.
- Pavel 2001 – Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Cluj-Napoca, 2001.
- Pavel 2013 – Eugen Pavel, *Modelul slavon versus modelul latin în textele biblice românești*, în *RITL*, 1-4, 2013, p. 29-31.
- Piscator 1611 – Johannes Piscator, *In Librum Psalmorum Commentarius [...] Professoris sacrarum literarum in illustri schola Nassovica-Herbonensi. Herbornae Nassoviorum, ex officina typographica Christophori Corvini, Anno M.D.C.XI. [1611]*.
- Pop 2007 – Ioan-Aurel Pop, *Cultura românilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András (ed.), *Istoria Transilvaniei*, vol. II (*de la 1541 până la 1711*), Cluj-Napoca, 2007, p. 287-297.

Eva Mârza

- Răduțiu, Gyémánt 1981 — Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania, tipărite în limba română, 1701-1847. Bibliografie*, București, 1981.
- Săsăujan 2003 — Mihai Săsăujan, *Habsburgii și Biserica Ortodoxă din Imperiul austriac (1740-1761). Documente*, Cluj-Napoca, 2003.
- Szegedi 2007 — Edit Szegedi, *Reforma în Transilvania. Constituirea identităților confesionale*, în Ioan-Aurel Pop, Thomas Nægler, Magyari András (ed.), *Istoria Transilvaniei*, vol. II (de la 1541 până la 1711), Cluj-Napoca, 2007, p. 237-247.
- Szögi 1994 — László Szögi, *Magyarországi diákok a Habsburg Monarchia egyetemén I. 1790-1850*, Budapesta-Seghedin, 1994.
- Szögi, Szabó 1998 — László Szögi, Miklós Szabó, *Erdélyi peregrinusok*, Târgu Mureș, 1998.
- Tamás 1942 — Lajos Tamás, *Fogarasi István Kátéja a bánági és hunyadmezei ruménség művelődéstörténetéből*, Cluj, 1942.
- Tóth 2001 — Zoltán I. Tóth, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*, București, 2001.
- Țepelea 1994 — Gabriel Țepelea, *Pentru o nouă istorie a literaturii și culturii române vechi*, București, 1994.
- Union 2010 — Johann Marte, Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner (ed.), *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom. Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, vol. I, București, 2010.
- Vanca 2009 — Dumitru A. Vanca, *Rânduiala diaconstvelor. Liturgia românilor ardeleni în sec. al XVII-lea*, Alba Iulia, 2009.
- Veress 1931 — Andrei Veress, *Bibliografia Română-Ungară*, vol. I, București, 1931.
- Zoba 2019 — Ioan Zoba din Vinț, *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*, ediție, note, studiu introductiv, glosar și lista prescurtărilor de Alin-Mihai Gherman, transcrierea textului maghiar Kolumbán M. Judit, Alba Iulia, 2019.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

- AAH** – Acta Archaeologica Hungarica (actualmente Acta Archaeologica). Budapesta.
- ABLR** – Archäologische Berichte des Landkreises Rotenburg. Wümme.
- ACMI** – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania. Cluj-Napoca.
- Acta** – Acta (Siculica). Muzeul Național Secuiesc. Sfântu Gheorghe.
- ActaArch** – Acta Archaeologica. Budapesta.
- ActaMN** – Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
- ActaMP** – Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
- Acta Theriologica** – Acta Theriologica. Mammal Research Institute PAS.
- AÉ** – Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
- AIHAI/AIIX** – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
- AIICCMER** – Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc. Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc. București.
- AIIGB** – Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca.
- AIP** – Arheološki institut Posebna izdanja. Belgrad.
- AISC** – Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj-Napoca.
- Altertum** – Das Altertum. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
- Alt-Thüringen** – Alt-Thüringen. Museum of Prehistory and Early History of Thuringia.
- AM** – Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași.
- AMET** – Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei. Muzeul Etnografic al Transilvaniei. Cluj-Napoca.
- AMM** – Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean Vaslui.
- AnA** – Analele Aradului. Societatea Culturală „Asociația Națională Arădeană pentru cultura poporului român”. Arad.

- AnB** – Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
- AnBr** – Analele Brăilei. Muzeul Brăilei „Carol I”. Brăila.
- AnD** – Analele Dobrogei. Revista Societății Culturale Dobrogene. Constanța (1920-1923). Cernăuți (1924-1938). Din 1995, seria nouă a publicației este editată de Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
- Angustia** – Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
- Antiquity** – Antiquity. A Quartely Review of World Archaeology. York.
- AO** – Arhivele Olteniei (serie nouă). Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- Apulum** – Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.
- ArcheoSciences** – ArcheoSciences, revue d'archéométrie. Groupe des Méthodes Pluridisciplinaires Contribuant à l'Archéologie.
- ArchHist** – Archaeologia historica. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Brno.
- Argesis** – Argesis. Studii și comunicări. Seria Istorie. Muzeul Județean Argeș. Pitești.
- ArhMed** – Arheologia Medievală. Reșița, Cluj-Napoca.
- ArhSom** – Arhiva Someșeană. Muzeul Nășăudean. Nășăud.
- ASC** – Archeologie ve středních Čechách. Praga.
- Astra Salvensis** – Astra Salvensis. Cercul Salva al ASTRA. Salva.
- ASUAIC** – Annales Scientifiques de l'Université „Al. I. Cuza”. Iași.
- ATS** – Acta Terrae Septemcastrensis. Sibiu.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AUASJ** – Annales Universitatis Apulensis. Series Jurisprudentia. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AUDJG** – Analele Universității „Dunărea de Jos” Galați. Seria Istorie. Universitatea „Dunărea de Jos” Galați.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
- BAM** – Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
- Banatica** – Banatica. Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin. Reșița.
- BAR** – British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** – Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
- BCȘS** – Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.

Bergbaukunde	– Bergbaukunde. Leipzig.
BHAUT	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis. Universitatea de Vest. Timișoara.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
BMB	– Berliner Münzblätter. Berlin.
BMJT	– Buletinul Muzeului Județean Teleorman – seria Arheologie. Alexandria.
BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMÖ	– Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich. Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie. Viena.
BMP	– Bibliotheca Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. București.
BTh	– Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BUA	– Bibliotheca Universitatis Apulensis. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BudRég	– Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
Bulletin	– Bulletin de l'Association Pro Aventico. Lausanne.
Bylye Gody	– Bylye Gody. International Network Center for Fundamental and Applied Research. Washington.
CA	– Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Caietele ARA	– Caietele ARA: arhitectură, restaurare, arheologie. București.
Caietele CNSAS	– Caietele CNSAS. Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității. București.
CAH	– Communicationes Archaeologicae Hungariae. Budapesta.
Carpica	– Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău.
Carinthia I	– Carinthia I. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten. Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten. Klagenfurt.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.

- Celticum** – Celticum. Supplément à OGAM-Tradition celtique. Rennes.
- CMA** – Concilium mediæ aevi. Zeitschrift für Geschichte, Kunst und Kultur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit.
- CNRS** – Centre national de la recherche scientifique. Paris.
- CollMed** – Collegium Mediense. Comunicări științifice. Colegiul Tehnic „Mediense” Mediaș.
- Cumania** – Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve. Kecskemét.
- Cumidava** – Cumidava. Muzeul Județean de Istorie Brașov.
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I, (1924) - XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
- Dacia Magazin** – Dacia magazin. Dacia Revival International Society. New York.
- DAMN.SRD** – Din activitatea muzeelor noastre. Studii, referate, documente. Sfatul Popular al Regiunii Ploiești. Muzeul Regional de Istorie Ploiești.
- Danubius** – Danubius. Muzeul de Istorie. Galați.
- DR** – Dacoromania. Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj-Napoca al Academiei Române. Cluj-Napoca
- EJA** – European Journal of Archaeology. European Association of Archaeologists.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
- FI** – Fișe de Istorie. Muzeul de Istorie Bistrița (continuată de *Revista Bistriței*).
- FolArch** – Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapesta.
- FVL** – Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu.
- Gând românesc** – Gând românesc. Asociația culturală „Gând Românesc, Gând European”. Alba Iulia.
- Germania** – Germania, Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt pe Main.
- Godišnjak** – Godišnjak grada Beograda. Beograd.
- Hierasus** – Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- Hileya** – Hileya: naukovyy visnyk. Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M. P. Drahomanov. Kiev.
- HU** – Historia Urbana. Academia Română. Comisia de Istorie a Orașelor din România. București.

- IJMP** – International Journal of Modern Physics: Conference Series.
- Istros** – Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
- JAS** – Journal of Archaeological Science. Elsevier.
- JASREP** – Journal of Archaeological Science: Reports. Elsevier.
- JKK** – Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Viena.
- JRA** – Journal of Roman Archaeology. Editorial Committee of the Journal of Roman Archaeology.
- JRLS** – Journal of Romanian Literary Studies. ALPHA Institute for Multicultural Studies. Târgu Mureș.
- JSKV** – Jahrbuch des siebenbürgischen Karpathen-Vereins. Hermannstadt (Sibiu), I-XXX (1881-1922).
- JSRI** – Journal for the Study of Religions & Ideologies. The Academic Society for the Research of Religions and Ideologies. Cluj-Napoca.
- Közlemények** – Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Cluj-Napoca.
- Kühn-Archiv** – Kühn-Archiv. Berlin.
- LIUGC** – Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj. Institutul de Geografie al Universității din Cluj. Cluj-Napoca.
- Limba română** – Limba română. Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan - Al. Rosetti”. București.
- LSCMIB** – Lucrările Stațiunii de Cercetări Marine „prof. Ioan Borcea” Agigea. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași.
- Marisia** – Marisia. Muzeul Județean Târgu Mureș.
- MAQ** – Medium Aevum Quotidianum. Krems.
- MCA** – Materiale și cercetări arheologice. București.
- MI** – Magazin istoric. București.
- MKKCC** – Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Viena.
- Mousaios** – Mousaios. Muzeul Județean Buzău.
- MN** – Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București.
- Münzen Revue** – Münzen Revue. International Coin Trend Journal.
- NAC** – Numismatica e Antichità Classiche - Quaderni Ticinesi. Lugano.
- Naukovi zapysky** – Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Ser. Istoriia. Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni V. Hnatiuka. Ternopil'.

NIMPR	– Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms. Elsevier.
Notae Numismaticae	– Notae Numismaticae. Zapiski numizmatyczne. Cracovia.
NZ	– Numismatische Zeitung: Blätter für Münz-, Wappen- und Siegel-Kunde. Weissensee.
ONS	– Obshchestvennye nauki i sovremennost'. Rossiyskaya Akademiya Nauk. Moscova.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură Alba. Alba Iulia.
PB	– Patrimonium Banaticum. Direcția Județeană pentru Cultură Timiș. Timișoara.
Pferdeheilkunde	– Pferdeheilkunde. Equine Medicine. Official Organ of the German Veterinary Association, Section – Equine Medicine. Baden-Baden.
PHN. Istoriia	– Problemy humanitarnykh nauk. Ser. Istoriia. Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Drohobîci.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” Chișinău.
PRA	– Proceedings of the Romanian Academy, Series A: Mathematics, Physics, Technical Sciences Information Science. Academia Română.
Prilozi	– Prilozi. Instituta za arheologiju u Zagrebu. Zagreb.
Problemy istorii	– Problemy istorii i istoriografii. Sbornik dokladov mezhvuzovskoy nauchnoy konferentsii. Federal'noye gosudarstvennoye avtonomnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy elektrotekhnicheskiy universitet LETI imeni V. I. Ul'yanova (Lenina). Sankt Petersburg.
QFA	– Quaderni Friulani di Archeologia. Società Friulana di Archeologia onlus. Udine.
RA	– Revista arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RAE	– Revue Archéologique de l'Est. Société archéologique de l'Est. Dijon.
RAN	– Revue Archéologique de Narbonnaise. Paris.
RAP	– Revue Archéologique de Picardie. Societe des antiquaires de Picardie.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița.

Lista abrevierilor de periodice

REF	– Revista de Etnografie și Folclor. Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RITL	– Revista de Istorie și Teorie Literară. Academia Română. Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”. București.
RJP	– Romanian Journal of Physics. București.
RMNK	– Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach. Kielce.
RMV	– Rad Muzeja Vojvodine. Novi Sad.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique. Paris.
ROB	– ROB. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Amersfoort.
RP	– Revista pădurilor. Societatea „Progresul silvic”.
RRH	– Revue Roumaine d’Histoire. Academia Română. București.
RRS	– Revista Română de Sociologie. Institutul de Sociologie al Academiei Române. București.
Rusin	– Rusin. Ob’yednannyya “rus”. Toms’kyy derzhavnyy universytet. Kyshyniv. Tomsk.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice a RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.
SCA	– Studii și Cercetări de Antropologie. Institutul de Antropologie „Francisc I. Rainer”. Academia Română. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și Cercetări de Numismatică. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București.
Skhid	– Skhid. Ukrainian Cultural Centre. Institute of Industrial Economics of National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Philosophy named after G. S. Skovoroda of National Academy of Sciences of Ukraine. Zaporizhzhya National University.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Nitra.

- SP** – Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
- SprArch** – Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Archeologii Gór i Wyzyn w Krakowie. Cracovia.
- SS** – Siebenbürgische Semesterblätter. Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde. München.
- Studii Clasice** – Studii Clasice. Societatea de Studii Clasice din R.S.R. București.
- ST** – Studii teologice. Revista Facultăților de Teologie din Patriarhia Română. București.
- StComCaransebeș** – Studii și Cercetări de Etnografie și Istorie Caransebeș. Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș.
- StComSibiu** – Studii și comunicări. Arheologie-istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
- StComSM** – Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
- SUCSH** – Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
- SympThrac** – Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
- Terra Sebus** – Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
- TMNHN** – Travaux du Muséum National d’Histoire Naturelle. Muzeul Național de Istorie Naturală Grigore Antipa. București.
- Transilvania** – Transilvania. Complexul Național Muzeal ASTRA. Sibiu.
- Universul Juridic** – Universul Juridic. Revistă lunară de doctrină și jurisprudență. București.
- VAH** – Varia Archaeologica Hungarica. Budapesta.
- Vestnik Nizhegorodskoy** – Vestnik Nizhegorodskoy akademii Ministerstva vnutrennikh del Rossii. Nizhegorodskaya akademiya Ministerstva vnutrennikh del Rossiyskoy Federatsii. Nizhniy Novgorod.
- Vestnik Voronezhskogo** – Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki. Voronezhskiy gosudarstvennyy universitet. Voronej.
- Vestnik Tomskogo** – Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
- Vestnik Tverskogo** – Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Istoriya. Tver.
- Veterinarski glasnik Br** – Veterinarski Glasnik Br. University of Belgrade. Belgrad.

Lista abrevierilor de periodice

- Visnyk** – Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho linhvistychnoho universytetu. Seriya: Istoriya, ekonomika, filosofiya. Kyyivs'kyy natsional'nyy movnyy universytet. Kiev.
- Vjesnik** – Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku. Arheološki muzej Split.
- VTT** – Veszprémi Történelmi Tá. Veszprém.
- WA** – Wiadomości Archeologiczne. Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie. Varşovia.
- ZfAM** – Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Bonn.
- ZfTZ** – Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie: Organ der Reichsarbeitsgemeinschaft Tierzucht im Forschungsdienst (continuă: Zeitschrift für Züchtung. Reihe B, Tierzüchtung und Züchtungsbiologie). Berlin, Hamburg.
- Ziridava** – Ziridava. Muzeul Judeţean Arad.
- ZISP** – Zhurnal issledovaniy sotsial'noy politiki. Natsional'nyy issledovatel'skiy universitet "Vysshaya shkola ekonomiki". Moscova.
- ZSL** – Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde. (Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde). Heidelberg.
- ZVHGL** – Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde, Neue Folge. Kassel.